

Serkan ERDOĞAN

Öğr. Gör. Dr. | Lecturer Dr.

Hakkâri Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Hakkâri-TÜRKİYE

Hakkâri University, Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution, Hakkâri-TURKIYE

ORCID: 0000-0002-9919-4479

serkanerdoğan@hakkari.edu.tr

Hakkâri Sancağında Bir Maden: Zirniş (1848-1857)

Öz

Muhtelif medeniyetlerin uğrak noktası olan Hakkâri, tarih boyunca birçok millete ev sahipliği yapmış ve farklı etnik kökenden gelen insanları bünyesinde yaşatmıştır. Konumu hasebiyle Hakkâri, İran-Osmanlı arasında tampon bölge görevi görmüş ve iki devlet için de kritik rol oynamıştır. Çaldıran Savaşı sonrası Osmanlı topraklarına katılan Hakkâri, yurtluk-ocaklık sistemi ile yerel beylerin gücüyle idare edilmiş, fakat Tanzimat'ın ilanı ile merkezden atanan yöneticiler, yönetimi yerel güçlerin elinden almıştır. Hakkâri, her ne kadar jeolojik ve coğrafi konum hasebiyle maden çeşitliliği yönünden fakir olsa da zirniş, kurşun ve kükürt madeni hususunda zenginlik arz etmiş ve bu nedenle İran-Osmanlı gözetimi altında kalarak maden ocaklarının sürekli el değiştirmesine sebebiyet vermiştir. XIX. yüzyılın ortalarına doğru tamamen Osmanlı hâkimiyetine giren maden ocakları işbu süreç içerisinde muhtelif problemler ile karşılaşmış olsa da bünyesinde barındırdığı zirniş, kurşunu ve tebeşiri (kireç) farklı anlamda kullanmış ve gerekli yerlere sevk etmiştir. Osmanlı döneminde endemik maden türlerinden biri olarak görülen zirniş madeni; bölgenin stratejik, politik ve güvenlik ile alakalı işleyişinde dış etmenlerin manevi silahı olarak görülmüş ve bir anti-siyaset aracı olarak kullanılmıştır. Dış güçlerin oyun sahasına dönüşen Hakkâri, bu siyasetten iyi veya kötü etkilenmiş olmasına rağmen söz konusu durumun dönütlerini bölgede yaşayan yöre halkına hissettirmemeye çalışmıştır. Bölgede var olan madenleri bölgede hayatını idame ettiren ahalinin aleyhine kullanmaya çalışan dış güçlerin emellerini eğitim, öğretim ve kalkınma ile bertaraf etmeye çalışan Osmanlı Devleti, varlığını bölgede hissettirmesi ile potansiyel nitelikli güç odaklı dış güçlerin emellerini, evrensel hoşgörü metoduyla ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda işbu çalışmanın amacı da Hakkâri sancağında çıkarılan zirniş madeni ile alakalı vuku bulmuş olan güç odaklı müşküllerin yanı sıra zirniş madeninde çalışan personel sayısı, madende çıkarılan miktar ve maden giderlerinin ne kadar olduğu ile alakalı geniş çaplı bilgiler ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Maden, Zirniş, Sodyum Sülfür, Hakkâri, Osmanlı Devleti, Tanzimat.

A Mine in the Hakkâri District: Zirniş (1848-1857)

Abstract

Hakkâri, a frequent destination of various civilizations, was home to many nations throughout history and hosted people who had diverse ethnic backgrounds. Due to its location, Hakkâri was accepted as a buffer zone, especially between Iran and the Ottoman Empire, and it played a critical role for the history of both governments. Hakkâri, which was adjoined to the Ottoman lands after the Battle of Chaldıran, was administered autonomously by the power of local governors (beys); however, administrators who were appointed by the central administration as a result of the Rescript of Gulhane, took the authority of administration away from the local powers. Although Hakkâri was poor in terms of mineral diversity due to its geographical and geological location, it was rich in zirniş (orpiment), lead, and sulfur; thus, by being under control of Iran and the Ottoman Empire, it caused mines to change owners consistently. Mines which came under total Ottoman rule towards the middle of the nineteenth century struggled with various problems in this process; nevertheless, zirniş, lead and chalk (lime) in the mines were used in diverse ways and sent to required places. The zirniş mine, which was considered one of the endemic metal types in Ottoman era, was accepted as a moral weapon of external factors for the strategical, political and security-related operation of the region, and was used as an anti-political tool. Even though Hakkâri, which was turned into the play area of the external powers, was affected by this policy for better or for worse, the authority tried not to reflect the outcomes of the aforementioned situation to the local people who were settled in the region. The Ottoman Empire, seeking to neutralize the ambitions of foreign powers that attempted to exploit the existing mines in the region to the detriment of the local population, endeavored to counter such intentions through education, instruction, and development. By consolidating its presence in the region, the Empire further aimed to eliminate the aspirations of potential power-oriented foreign actors through the method of universal tolerance. In this context, this study aims to represent extensive information on the power-oriented difficulties which occurred in relation to the zirniş mine extracted in Hakkâri district, as well as the number of personnel working in the mine, the amount of the extracted mine and the expanses for the mining process.

Keywords: Mine, Zirniş, Sodium Sulphur, Hakkâri, Ottoman Empire, Tanzimat.

Giriş

Medeniyetlerin ve toplumların ekonomik, mali ve askerî gelişimlerinin temel noktasını teşkil eden madencilik, yeraltı ve yerüstü zenginliğe sahip olan Osmanlı Devleti'nde de askerî ve sivil alanın birçok yönünü etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren hazine için önemli bir gelir kaynağı olarak görülen madencilik, devletin bilinçli bir politikası olarak görülmüş ve yapılan fetihlerin birçoğu maden bölgelerine yoğunlaşmıştır (İnalçık, 2010, s. 243). Devletin askerî strateji politikalarında önemli bir yer tutan madencilik, kuruluş yıllarında ilk olarak Balkanlar'da, akabinde de Sultan II. Mehmed sayesinde Doğu Anadolu'da yoğunlaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin sınırlarının doğu-batı yönüne doğru genişlemesine paralel olarak madencilik sektörünün de yelpazesi genişlemiş, çeşitlilik ve rezerv yönünden daha da zenginleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu bu özellik, bilhassa, devlet destekli programlar ve reayaya uygulanan örfi vergilere getirilen ayrıcalık ve muafiyet ile son derece farklı bir boyut kazanmış ve doğal sermayeye olan rağbet ziyadesiyle artmıştır. Ayrıca Osmanlı topraklarına sonradan katılan ve belirli kişilere -yerli beylerin nüfuzundan faydalanmak gibi muhtelif gerekçelerden ötürü- verilen yurtluk-ocaklık sancakları, bahsi geçen ayrıcalıklara ve muafiyetlere dair örnekleri ortaya çıkarmış, bu topraklarda yer alan madenlerin çıkarılması ve işlenmesi tümüyle onların kontrolüne bırakılmıştır. Maden çıkarılması ve madencilik faaliyetleri konusunda sağlanan bu ayrıcalık, devletin ihtiyaç duyduğu muhtelif türde alet, edevat ve silah teçhizatı için gerekli olan ham maddenin taşrada çıkarılıp merkeze gönderilmesi ile sonuçlanmış ve dolayısıyla, madencilik, devlet içerisinde merkez ile taşrayı birbirine bağlayan bir köprü görevi görmüştür (Gencer, 2021, s. 76). Bu hususta 1548 yılında Osmanlı topraklarının önemli bir parçası haline gelen Hakkâri, yurtluk-ocaklık olarak Osmanlı klasik idari taksimatı içerisinde kendisine yer bulmuş ve söz konusu metaların mühim bir ham madde tedarikçisi olmuştur (Gencer, 2015, s. 410). Bilhassa merkezî otorite, bölgenin payitahta bu denli uzak oluşunu, iklim koşullarının elverişsizliğini ve coğrafi koşulların getirmiş olduğu meşakkati göz önüne almamış ve Hakkâri sancağından çıkarılan *kurşun*, *kükürt* ve *zırnıh* gibi ham maddelerin merkeze ve merkeze bağlı imalat ve üretim yapılan kalhanelere gönderilmesini emretmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d, nr.14, s.740). İlk zamanlarda Osmanlı Devleti, Hakkâri sancağına ve buradaki yerel idareciye madencilik faaliyetleri konusunda serbestlik sağlamasına rağmen 1500'lerin ikinci yarısından itibaren Doğu Anadolu'da artan Safevî tehlikesi devleti politika değişikliğine götürmüş ve devlet, buradaki kontrolünü arttırmıştır. Özellikle İmparatorluk dâhilinde *memnu meta* olarak tabir edilen *ibracı yasak* ürünlerin başında gelen madenler, bu değişikliğin yaşanmasında ciddi pay sahibi olmuştur (Arıkan, 1991). Doğal olarak bu madenlere sahip olan Hakkâri, Osmanlı Devleti adına basit bir sınır bölgesi olmaktan çıkmış ve daha değerli bir maden konumu elde etmiştir (Tızlak, 1996, s. 703-718; Bayartan, 2018, s. 138-155; Altunbay, 1998). Ayrıca bölgeye ilişkin önemli akademik çalışmalarıyla tanınan Oktay Belli, Hakkâri'nin sahip olduğu doğal zenginliklerin, özellikle de madenlerin tespit ve işlenmesinin, bölgenin gelişiminde belirleyici bir unsur olduğunu vurgulamaktadır. Belli, Hakkâri'nin mevcut gelişmişlik düzeyine ulaşamamasının başlıca nedenlerinden birinin, sahip olduğu maden kaynaklarının yeterince değerlendirilememesi olduğunu ifade etmekte; bunun yerine bölgenin yalnızca hayvancılıkla geçinebildiğini belirtmektedir (Belli, 2008, s. 91).

Türk-İran topraklarının önemli bir geçiş noktasını teşkil eden Hakkâri, Osmanlı topraklarına katılmasına müteakiben sahip olduğu konum ve doğal zenginlikle Tanzimat'ın ilanına değin sık sık İran hükümeti ile sorunların merkezi hâline gelmiştir. 1821-1823 yılları arasında vuku bulan Türk-İran mücadelesinin neticesinde Doğu Anadolu bölgesinde yer alan bazı idari noktaları taraflar arasında problem teşkil etmiştir (Tekdemir, 2009, s. 84-85). Bilhassa İran hükümetinin ilgisi, Hakkâri bölgesindeki yerleşim yerlerine nazaran bölgede bulunan maden ocaklarına yönelik olmuştur. 1827-1829 yılları arasında merkezî idare ile Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Galip Paşa'nın gayret ve çabalarının neticesinde Van-Hakkâri arasında kalan *sarı zırnıh* denilen arsenik maden yataklarının denetimi ve işleyişi tamamen Hakkâri sancağına görevli Nurullah Bey'in uhdesine bırakılmıştır (BOA, HAT, 770/36176; BOA, HAT, 457/22544; Hakan, 2011, s. 57).

Osmanlı Devleti; Nurullah Bey'in payitahta karşı asi tavırları, Nasturi milletine karşı kısmi menfi davranışları ve maden ocakları ile alakalı problemleri göz önüne almış ve bölgeye sefer düzenlemiştir (Ülke, 2022, s. 102). Bölgeye yapılan bu sefer neticesinde Nurullah Bey, Girit'e sürülmüş ve Hakkâri'de ortaya çıkmış olan otorite boşluğu bertaraf edilmiştir (Akin, 2019, s. 58; Doğan, 2015, s. 15). 1827 yılından 1846 yılına değin pasif durumda kalan ve silah yapımında kullanılan zırnıh madeni, bölgede asayişin sağlanması ile birlikte yeniden hareketlilik kazanmıştır (Korkmaz, 2021, s. 138).

I. Hakkâri Sancağının Kısa Tarihi ve Osmanlı İdaresinin Tesisi

Osmanlı Devleti ile Safevîler arasındaki sınır noktalarından biri olan ve sahip olduğu bu özelliği ile taraflar arasında çeşitli askerî ve siyasi sorunlara neden olan Hakkâri, coğrafi konumu ve yeraltı zenginlikleriyle sadece bu iki devletin değil; aynı zamanda, birçok devletin nazarı dikkatini üzerinde toplamıştır. Bünyesinde barındırmış olduğu muhtelif mezhep ve dine mensup kişiler ile kozmopolit bir yapıya sahip olan Hakkâri, her dönemde sahip olduğu dağlık ve engebeli coğrafyası sayesinde, Moğolların Anadolu'yu istila ettiği dönemde korunma avantajı sağlamış; *Küçük Asya* olarak adlandırılan bu toprakların muhtelif bölgelerinden birçok ehli kalem bölgeye yerleşmiştir. Moğollar döneminde Eyyubi ve Memluklerin desteği ile ayakta kalan Hakkâri Beyliği, Timur'dan sonra Akkoyun ve Karakoyunların gözetiminde olmuştur (Kaplan, 2015, s. 24-26). Yedi asır boyunca hükümlanlık süren Hakkâri Beyliği, Osmanlı Devleti'nin Safevîler ile yaptığı Çaldıran Muharebesi neticesinde Osmanlı topraklarının bir parçası hâline gelmiştir (Ülke, 2018, s. 474). Daha da önemlisi Osmanlı Devleti'nin Safevî sınırında kale görevi gören Van ile Musul şehirlerini birbirine bağlaması Hakkâri'nin önemini iyice arttırmış; sahip olduğu bu özelliği ile şehir, önemli bir köprü ve bağlantı noktasına dönüşmüştür.

İmparatorluk, Anadolu'da yeni üstünlük kurduğu bölgelerde dönemin koşulları ve sahip olunan uygulamalar çerçevesinde bilhassa devlete *pratik, politik ve stratejik* fayda sağlayacak bölgeleri kendine has uygulamalar ile yönetmeye çalışmıştır. Mezkûr uygulamaların başında şüphesiz *hükümet* ve *yurtluk-ocaklık* sancakları gelmiştir (Kılıç, 1999, s. 119). Payitaht, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde sıklıkla uygulamış olduğu yurtluk-ocaklık sistemi ile bölgede üstünlük kuran beylerin nüfusundan faydalanmak ve doğudan gelebilecek olası bir saldırıya karşı merkezî otoriteyi bu beylerin gücüyle engellemeyi hedef edinmiştir. Hakkâri özelinde bu durum tetkik edildiğinde bu uygulamanın ötesinde gelişmeler yaşanmıştır. Nitekim payitaht, Hakkâri bölgesini *kızılbaş* olarak da ifade edilen Safevî tarikatına mensup müritlerin Anadolu'ya olan hareketlerinin engellenmesi ve özellikle bölgede çıkarılan kurşun ve kükürt madenlerinin korunması ve bu madenlerin payitahta intikal ettirilmesi hususlarına ayrıca önem vermiştir. Bilhassa Hakkâri sancağının Osmanlı topraklarına dâhil olmasından sonra kızılbaş taifesi gerek Anadolu'ya rahatlıkla girebilmek gerekse de Hakkâri sancağında bulunan maden ocaklarını denetim altına alabilmek için Hakkâri ve Van civarında saldırılarını sıklaştırmıştır. Bu hususta payitaht, Hakkâri hâkiminden 1583 yılında günümüz İran sınırları dâhilinde bulunan Urmiye ve Hoy yakınlarında bu saldırıların önüne geçilebilecek kalelerin yapılmasını istemiştir. (BOA, A.DVNS.MHM.d, nr.49, s.27). Nitekim Hakkâri hâkimi Zeynel Bey, 1585 yılında vuku bulan Osmanlı-İran Savaşı'nda Merend şehri yakınlarında kızılbaş ordusu tarafından öldürülmüştür (Kaplan, 2015, s. 30). 13 Haziran 1570 tarihinde Van Beylerbeyliğine yazılan bir hükümde Basra'da barut için kullanılmak üzere Hakkâri sancağı dışında gayri vilayette bulunmayan kurşunun gönderilmesi emredilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d, nr.14, s.740). İki yüz bin yuvalığın Hakkâri sancağından teminini isteyen payitaht; 20 Haziran 1570 tarihinde, Hakkâri sancağı dâhilinde "Karaküd" nam-ı bölgede bulunan ve daha önce kızılbaş taifesi tarafından işletilen kükürt madeninin bir an evvel tetkik edilmesini ve merkezî otoriteye ne şekilde gönderileceği hakkında detaylı bilgi verilmesini istemiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d, nr.10, s.28). Bölge yöneticilerinin yapmış oldukları saha çalışmaları neticesinde Hakkâri'de kükürt ve kurşun ocaklarının bulunduğu ve merkezî otorite için gerekli olan madenlerin tedarik ve temininin

sağlanabileceğinin anlaşılmasından sonra payitaht, 21 Kasım 1570 tarihinde Hakkâri Beyi Zeynel Bey'den üç bin yuvalak kurşunun ivedilikle dökülmesini istemiş ve hatta bu süre zarfında payitaht, Hakkâri yöresinde çıkarılan madenlerin İran'a satılmamasını ve bu duruma sebebiyet veren kişilerin cezalandırılmasını istemiştir. 12 Temmuz 1572 tarihinde Zeynel Bey'in adamlarından olan Abdel ve Hizan Bey, Zeynel Bey'den habersiz kızılbaş taifesinden olan bazı neferlere bakır ve bölgede çıkarılan muhtelif türde maden satmıştır. Bu durumu öğrenen payitaht şu ifadeler ile durumun tekrarlanmamasını emretmiştir: *...bir def'a memnu' olan mâlmdan kızılbaş'a gönderilmekten ziyâde hâzer eyleyesin ve hâlen kerâmet olan bakırı dahî defter idüb mufassalda hıfz etdüresin* (BOA, A.DVNS.MHM.d, nr.14, s.457; BOA, A.DVNS.MHM.d, nr.47, s.199). Bu durum sadece maden ile sınırlı kalmamış; aynı zamanda payitaht, yağ, bal ve koyun gibi günlük tüketim malzemelerinin gönderilmesini de yasaklamıştır (BOA, A.DVNS.MHM.d, nr.59, s.23). Kurşun ihtiyacının süreklilik arz etmesi üzerine ordunun artan ihtiyacına binaen madenin genişletilmesi ve yeni kuyuların açılmasını isteyen payitaht, kükürt konusuna da ihtimam göstermiş ve daha önce bölgede gerçekleştirilen fizibilite çalışmalarının neticesinde Hakkâri sancağı dâhilinde bulunan ve elde edilen iki bin kükürttün bölgede kiralanacak olan hayvanlar vasıtasıyla Trabzon'a ve oradan gemi ile İstanbul'a gönderilmesini istemiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d, nr.14, s.24; Özgen, 2026, s. 328). Payitahtın ivedilikle talep etmiş olduğu kükürt ve kurşunu tedarik edemeyen Zeynel Bey, 1577 yılında mezkûr madenlerin işlenmesi ve gönderilmesi hususunda payitahttan *ehl-i hiref* bir şahsın gönderilmesini talep etmiştir. Bu ihtiyaca binaen payitaht aynı yıl Erzurum Beylerbeyi'ne yazmış olduğu hükümde Erzurum'da bulunan kurşun madeni ile alakalı yeterli donanımına sahip kişilerin Hakkâri'ye gönderilmesini emretmiştir. Zeynel Bey'in 1585 yılında İran ile yapılan bir muharebe neticesinde ansızın ölmesi ile bölgede madencilik faaliyetleri sekteye uğramış ve madenin durumu, uzun bir müddet kendisini unutturmuştur. Bölgedeki madencilik faaliyetlerinin durması sadece Zeynel Bey'in ölümü ile etkilenmemiş, aynı zamanda, 1580-1823 yılları arası Osmanlı ile Safevî Hanedanlığı arasında yaşanan aktif çatışmaların sonucu olarak bölgenin güvenliğini yitirmesi ve Hakkâri sancağı dâhilinde bulunan maden bölgelerinin İran ve Osmanlı arasında sık sık el değiştirmesi de maden çalışmalarının pasif kalmasına doğrudan etki etmiştir. 28 Temmuz 1823 tarihinde İran ile imzalanan Erzurum Antlaşması'na değin bölgede aktif madencilik tamamen durmuş olsa da kısa süre sonra bölgede asayişin tesis edilmesiyle madencilik faaliyetleri yeniden ivme kazanmıştır (Gencer, 2021, s. 426-427).

Son kertede payitaht sürekli mücadele hâlinde olduğu İran'a üstünlüğünü sadece askerî anlamda hissettirmemiş, aynı zamanda jeolojik ve coğrafi konumu hasebiyle bünyesinde barındırdığı zengin maden rezervleri ile Hakkâri bölgesini de elinde tutarak ona ekonomik yaptırım uygulamıştır. Payitaht, doğal olarak kızılbaş müritlerin Anadolu'ya açılan kapısı olan Hakkâri'de kendi egemenliğini hissettirmiş ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde vuku bulacak olası bir kızılbaş hareketinin engel noktasını oluşturan önemli noktalardan biri olmuştur. Kızılbaş ordularının Osmanlı topraklarına geçiş güzergâhı olarak görülen ve ordunun barut ve iâşe ihtiyacının karşılandığı Hakkâri yöresi, bu anlamda kritik bir öneme haiz olmuş ve merkezî teşkilat, bölgeyi yurtluk-ocaklık sistemi ile entegre ederek kendi egemenliğinde tutmayı başarmıştır.

II. Tanzimat Sonrası Hakkâri Sancağında Madencilik Faaliyetleri

Yurtluk-ocaklık sancakları arasında kendine yer bulan Hakkâri, Tanzimat'ın ilanından sonra merkezden atanan yöneticiler ile yönetilmeye başlamıştır. Bölge kontrolünün merkeze bırakılması bölgede bulunan maden yataklarının da merkezî otoriteye devredilmesine zemin hazırlamış ve bu bölgeler tümüyle devletin kontrolüne bırakılmıştır. Doğal olarak Tanzimat'ın ilanından sonra bölgede madencilik faaliyeti ile alakalı gelişmelere geçmeden önce Tanzimat öncesi yörede vuku bulan ve doğrudan doğruya maden yatakları ile ilintili olarak gerçekleşen olaylara değinmek yerinde olacaktır. 28 Temmuz 1823 tarihinde İran ile imzalanan sulh antlaşmasının akabinde bölgedeki bazı kalelerin durumu kendisini korumuş ve bilhassa zırnıh

maden ocağı ile alakalı görüşmeler 1832 yılına değin aktif bir şekilde devam etmiştir. İran için önem arz eden maden ocakları, yaşanan çatışmalar neticesinde *sinîn-i atîkadan berîi işlenmeyüb* ifadeleri ile uzun bir müddet pasif durumda kalmıştır (BOA, HH. d, 16635). Maden ocaklarının yeniden açılması ve çıkarılan madenlerin ihtiyaç duyulan bölgelere sevk edilebilmesi için Osmanlı Devleti, dönemin İran Veliahtı Şehzade Abbas Mirza'ya iki yüz bin kuruş ve beş yüz batman bakır, Revan Serdari'na on beş bin kuruşluk muhtelif türde hediye, Erzurum'da bulunan ve İran Devleti Kârgüzarı Ağa Hasan'a on yedi bin beş yüz kuruşluk hediye ve Zeynel Abidin Bey'e beş bin kuruş verilmesini emretmiştir. Payitaht, harcanan bu meblağın maden ocaklarının yeniden faaliyete geçirilmesi ile elde edilebileceğini düşünerek Erzurum Valisi Galip Paşa'ya yekûn yetmiş bin kuruş ödenmesi gerektiğini bildirmiş ve ocağın emaneten Vanlı Demir Bey eliyle işletilmesini emretmiştir (BOA, HAT, 770/36176; BOA, İ. MVL, 194/5923). 1827 yılında bu ödemelerin taahhüdünü alan Abbas Mirza, Hakkâri civarında bulunan maden ocaklarını bölgede bulunan beylere bırakmıştır. Bu gelişmeler neticesinde payitaht, maden ocaklarının durumunu değerlendirmek ve ocakların tekrar işler hale getirilebilmesi adına Abbas Mirza'nın mektubunu payitahta getiren Ahmet Ağa ve Zeynel Abidin Bey'i bölgeye göndermiş ve ocak ile alakalı geniş çaplı bilgi verilmesini istemiştir. Yapılan tetkikler sonucunda maden ocağının Hakkâri Beyi Nurullah Bey'in elinde olduğu ve Vanlı Demir Bey'e katiyetle teslim edilmeyeceği bilgisi hasıl olmuştur. Bu görüşmelerin neticesinde Erzurum Valiliği kâtiplerinden Abdulhalim Bey'in Nurullah Bey ile yapmış olduğu görüşme de duruma etki etmemiştir (Ülke, 2022, s. 70). Osmanlı Devleti, payitahtın *bi'l-ıştirâk* (BOA, C.DH, 174/8670) teklifini kabul etmeyen Nurullah Bey'in üzerine bir askerî hareket planlamış ve Erzurum Valisi Galip Paşa, İç Çuhadar Ahmet Ağa'yı bölgeye göndermiştir. İç Çuhadar Ahmet Ağa'nın beklediği askerî desteğin gelmemesi ve Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesi sonucunda bölge ve maden yataklarının güvenliği Nurullah Bey'e bırakılmak zorunda kalmıştır (BOA, HAT, 810/37204; BOA, HAT, 794/36840). Hakkâri Beyi Nurullah Bey ise daha önce aralarında madenlerden elde edilecek gelirin paylaşımı hususunda anlaşmış olan Osmanlı Devleti ile İran arasındaki mutabakata riayet etmemiş ve madenden elde edileni paylaşmayarak Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmıştır. Yaşanan bu durum üzerine Osmanlı Devleti, farklı bölgelerdeki yerel aşiret reisleri ile Nasturilere zarar vermiş olan Nurullah Bey'e karşı Avrupalı güçlerin desteğini almış ve onu bu şekilde durdurmayı başarmıştır (Yıldız, 2016, s. 191). Ardından Nurullah Bey ve diğer aşiret reisleri, imparatorluğun farklı coğrafyalarına sürülmüştür (Ülke, 2022, s. 102).

Öte yandan ilgili şahısların Nasturiler üzerinde kurmuş oldukları baskı emperyal güçlerin işine gelmiş ve bölgeye çok sayıda misyoner ve araştırmacı intikal etmiştir. Geldikleri yerlerin mali, politik ve dinî desteklerini alan ve *gözlemci ve nüfuzlu aktörler* olarak da tabir edilen bu zümrenin temel amacı Nasturilerin nüfuzundan faydalanarak bölgede hakimiyet kurmak olmuştur (Dalyan, 2012) 1829 yılında Hakkâri Patrikhanesi'nin bulunduğu Koçanis bölgesini ziyaret eden Alman araştırmacı-arkeolog Frederic Schultz, arkeolojik çalışmalarda bulunduğu esnada zırnıh madeninin varlığını öğrenmiş ve onunla alakalı geniş çaplı bir araştırmaya girişmiştir. Frederic Schultz'un yaptığı araştırmalar ve zırnıh madeni ile alakalı topladığı veriler, yerel ahalinin dikkatini çekmiş ve Hakkâri halkı ona tepki göstermeye başlamıştır. Kısa bir süre sonra da iddiaya göre Hakkâri Beyi Nurullah Bey, Alman Arkeolog Frederic Schultz'u öldürmüştür (Kuş & Alan, 2019, s. 328; Grant, 2015, s. 86). Hakkâri'de yaşanan bu gelişmeler ve ardından Nurullah Bey'in Girit'e sürgünü bölgedeki madenlerin atıl kalmasına sebebiyet vermiş, 12 Mart 1848 tarihinde Ergani ve Keban Maden-i Hümayûn Kaymakamı Süleyman Paşa'ya gönderilen şukka ile madenler yeniden işlerlik kazanmıştır (BOA, A.MKT, 114/82).

1848 yılında payitaht, Kaymakam Süleyman Paşa'ya göndermiş olduğu şukkada bölgede kurşun, zırnıh, kükürt ve tebeşir madenlerinin olduğunu bildirmiş ve kurşun madeninin iki cinsine ait numunelerin Keban'a gönderilmesini emretmiştir. İlgili numunelerin tetkik ve tahkik edilmesinden sonra madenin taşınması hususunda yaşanabilecek olası sorunlardan ötürü Hakkâri'de ve Hakkâri'ye yakın bölgelerde satılmasına hatta bu madenlerin daha da rağbet

görmesi hususunda *Takvîm-i Vekâyi ve Cerîde-i Havâdis* gazetelerine ilan verilmiştir (BOA, HH.d, 16708; Oğur, 2023, s. 141). Bazı durumlarda da bakır ve gümüş ile eritilerek muhtelif işlerde sarf olunmasına karar verilmiştir.

Maden çalışmaları ile alakalı olumlu kararların alınmasından sonra payitaht, Hazine-i Hassanın menfaati için emaneten idare edilmesine karar vermiş ve zırnîh madeni, Van Valisi'nin önderliğinde Mal Müdürü ve bölge meclisinin de fikirleri ile 8 Şubat 1851 tarihinde bir seneliğine her bir kantarı beş yüz kuruş olmak üzere Van tüccarlarından Habiron'a ihale edilmiştir (BOA, A.AMD, 29/88; BOA, İ.MVL, 200/6308). Akabinde yapılan tetkikler neticesinde *ibrâc olunan zırnîhın ekserî varakâ zühûr idüib bu cinsin bahâsı ise zîyâde idüigüne ve emâneten idâresinden menâfi-i bâzîne göründüğüne mebnî seneteyn ihâlesinden sarf-ı nazarla...* ifadeleriyle madenin daha değerli olduğu görülmüş ve ocağın bölge yöneticileri tarafından ruhsatlı bir biçimde idare edilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, A.MKT.MVL, 39/97). İdare işlemleri bitiminden hemen sonra ilgili madenin çıkarılması ve daha iyi şekilde işlenebilmesi için Hakkâri Valisi, payitahttan, işi bilen madencilerin bölgeye gönderilmesini istemiştir (BOA, A.MKT.NZD, 34/47).

Bu vesile ile maden ocaklarının Nasturi ve Hristiyan milletin yaşadığı yerlerde yoğunlaşması ve çıkarılan madenin daha da değerli görülmesi maden ocaklarının devlet eliyle işletilmesine sebebiyet vermiştir. Devlet eliyle işletilecek olan maden ocakları bilhassa yukarıda da ifade edildiği üzere Nasturi ve Hristiyan milletin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde yer almıştır. Bu bölgeler; Tehub, Dêz, Baz, Walto, Gever (Yüksekova) kazasına bağlı Cêloyu, ulyâ ve suflâ nâhiyeleriyle Çal (Çukurca) kazası, Tayari (Aşağı-Yukarı) ve Nebaz, Elbak (Başkale) kazasına tabi Gevaş nahiyesi olmuştur. Doğal olarak maden ocaklarının Nasturi ve Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı yerlerde olması Avrupalı güçlerin işine gelmiş ve onlar, Osmanlı topraklarına göndermiş oldukları misyonerler ve din adamları vasıtasıyla burada kendilerine fayda sağlamak istemişlerdir. Keza *ma'den-i hümayûn-ı mezburun lüzûmu bulunan amelegânı ahâl-i nâhîyeden tedârik olunmakda olduğu misillü Nasrânî milleti takımına dahî zîyâdesiyle civâriyet ve kurbîyeti derkâr bulunduğunu...* ifadeleri ile çalışanların çoğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu anlaşılmış ve bu durum, Avrupalıların suiistimal etmeye çalıştığı hususların başını çekmiştir (BOA, HH.d, 16635; Demirtaş, 2016, s. 163-183). Yaşanan bu gelişmelerin ışığında payitaht, maden ocağına daha önce bin kuruş maaşla ile çalışan müdürler yerine 1857 yılında iki bin kuruş maaşla *ders'aâdetden mahsûsan dirâyetkâr bir müdür ta'yîn buyruldu...* ifadeleri ile merkezî idareye daha fazla bağlılık gösteren yeni müdürler atamaya başlamıştır (BOA, HH.d, nr. 16635). Aynı şekilde payitaht, olası bir menfi duruma karşı madenlere *livâ-i mezkûrda müstahdem süvârî asâkir-i muvazzafadan beş nefer ve piyâdeden on beş nefer ma'den-i mezkûra verilerek ma'den-i merkûmede müstahdem altı nefer zabtiyegânın ta'yîniyle maaşları olan dört yüz seksen gurus ile bir nefer kâtib ve mukayyid dahî istihdâm edebileceği derkâr bulunmuş olmağla...* ifadeleri ile asayişin temini hususunda güvenlik görevlileri tayin etmiştir (BOA, HH.d, 16635). Tüm bunlar göz önüne alındığında 1848 yılında açılan maden 1857 yılına değin faaliyet göstermiş, fakat kısa bir süre sonra *bazîne-i celîlece istifâde şöyle dursun mesârifâtını bile kurtaramadığından...* ifadeleri ile maliyetin artmasından ötürü bölgede üretim durmuştur (Mangaltepe, 2008, s. 341). Üretimi durdurulan maden ocağının en büyük müsebbibi şu ifadeler ile rahatlıkla açıklanabilir:

Hakkâri sancâğında vaki' zırnîh ma'deninden 'âlâ ve evsat ve ednâ olarak üç nev' zırnîh çıkar buraların fi'l-asıl ümerâ-yı ekrâd ellerinde kalmış olduğundan zikr olunan zırnîh[ın] 'âlâsı sekiz yüz nihâyet bin gurusu ve evsatı beş altı yüz ve ednâsı ikişer üçer yüz gurusu Acem tüccârları iştirâkiyla ma'den beş altı konak mesafesi olan Tebriz'e nakl ider ve orada iki üç kat bahâsına fûrûht eylerler ve oradan dahî Şiraz'a nakl ve oradan daha gal' bahâ ile satılub bahren Avrupa ve Hint taraflarına nakl olunur ve mezkûr zırnîh Bohton? tarîkiyle Cizre'ye veyahut Hornoş? yoluyla Zaho'ya nakl ile oradan bahren Basra'ya nakl ve fûrûhatı mümkün olur ise de buna lâyıkiyla dikkat ve temiz zırnîh ihrâcıyla biraz isti'na? ile mahallinde satılsa yine küllî menfa'at husûla gelir (BOA, A.MKT.NZD. 412/28).

Buradan da görüldüğü üzere piyasa araştırmasına göre birçok ülkeye satılması uygun görülen ve bin kuruş gibi yüksek bir meblağa satılması planlanan zırnîh madenin bölgede

olduğu diyerek sorunun çözüleceğini ve maaşların dört kat artırıldığını ifade etmiştir. Muhtemelen payitaht, bölgedeki maden müdürlerinin almış oldukları ücretleri yetersiz bulduğundan ve daha da önemlisi madende işlerin aksamaması gerektiğini düşündüğünden böyle bir karar almıştır. Hakkâri’de çıkartılan madenin önemi göz önüne alındığında Osmanlı Devleti’nin buradaki maden ocağının yeniden atıl kalmaması adına gerekli adımları attığı da söylenebilir.

B. Serkâr

Farsçada *kâhya* manasına gelen *serkâr* sözcüğü, madende müdürden sonraki en kıdemli kişiyi ifade etmek için kullanılır. Madende işletme müdürü vazifesini gören serkâr, maden çalışmalarının başladığı 1 Mart 1848 tarihi itibarıyla göreve başlamıştır. Madenin ilk serkârı dört yüz kuruş maaşla Tahir Ağa olmuştur (BOA, HH.d, 15896). 13 Kasım 1856 tarihine değin madende görev alan Tahir Efendi’nin maaşı bu süre zarfında değişmemiştir. 13 Kasım 1856 tarihinden itibaren Tahir Ağa madendeki görevinden ayrılmış ve yerine kimse atanamamıştır (BOA, HH.d, 20231).

C. Kâtip

Maden ocağına Ağustos 1849’da bir maden müdürünün atanmasının ardından madenin gelir-gider ve kayıt işlerinden sorumlu bir de kâtip atanmıştır (BOA, HH.d, 15874). Ağustos 1849’da 250 kuruş maaşla göreve başlayan kâtip, Kasım 1850’den sonra *mâh-ı mezbûreden ‘itibâren mêmûr-ı merkûm marifetiyle idâresi bi’t-tensîb ol-vecible kâtiplik maaşı kat’ edilmiş olmağla şerh verildi* ifadeleri ile görevi bırakmıştır. Payitaht bu durumun önüne geçebilmek adına 1868 yılından sonra maden işletme kaide ve hükümlerine göre maden ocaklarında çalışan kimselerin bulundukları yerleri terk etmelerini ve ustalar, işçiler ve ameleler gibi madende görev alan kimseler muvakkat bir zaman için dahi olsa yerlerine vekil koymadan işlerini bırakıp ayrılmalarını yasaklamıştır (Çağatay, 1943, s. 118-126). Bölgede eğitim-öğretim faaliyetlerinin çoğunlukla medrese eğitimi üzerinden gerçekleşmesi ve ağır iklim koşullarının hüküm sürmesi Hakkâri’de çalışabilecek insan gücünün noksan kalmasına sebebiyet vermiş, kâtiplik gibi okur-yazarlık gerektiren işlerin yürütülmesi oldukça zorlaşmıştır. Diğer bir deyişle, madenin salimen işlemesi yalnızca madende çalışacak iş gücünden ileri gelmemiş, bu durum, aynı zamanda maden ocağının gerisinde istihdam edilecek insan gücüne göre de değişiklik göstermiştir (Erdoğan, 2023, s. 311-347). Örneğin, ocakta görev yapan kâtipin ayrılmasından sonra madende görev yapan Rum ustalardan Keraki, madende çıkarılmış olan zırnıhtan elde edilen parayı zimmetine geçirmiş ve ocakta kâtip bulunmadığından bu suiistimalin deftere yazılamadığı görülmüştür. Bu olayın anlaşılması üzerine payitaht şu ifadeler ile bölgeye tahkikatın başlatılmasını emretmiştir:

...altmış dört senesinden işbu yetmiş üç senesi Martı’na gelinceye değin hafr olunup ihrâc kılınan ve gayr-ı ez fûrûht el-yevm mevcûd ve müddehar bulunan zırnıhın mikdârıyla fûrûht olunduğu mikdârının esmân-ı hâsılası ma’den-i hümayûn-ı mezbûr onbaşısı Keraki bendelerinden lede’s-suâl cevâben vermiş olduğu bir kıt’a hülâsa defteri livâ-i mezkûr mâl kalemi kuyûdâtına tatbîk oldukda defter-i mezkûr ile kuyûd-ı merkûme birbirine mübâyin ve kuyûdâtta görünen noksânın sebep ve hikmeti ve eğerce sarf olunmuş ise mahall-i sarfiyâtıyla keyfiyet ve kemiyeti livâ-i mezkûrun sâbık mâl kâtibi olup el-yevm Dersa’âdetde bulunan Mehmed Efendi’nin bileceği ve ez-her cihet isti’lâmı efendi-i mûmâ-ileyhden lâzım geleceği âzâde-i kayd tebeyyün olmasıyla... (BOA, HH.d, 16635; BOA, HH.d, 16635)

D. Usta/Ustabaşı

Zırnıh ocağında eski kuyuların onarımı ve yeni kuyuların açılması ile zırnıh madeninden anlayan ve madenin sağ salim çıkarılması için uğraşabilecek kimselere ihtiyaç duyulması üzerine madende usta ve ustabaşı olmak üzere görevlendirilen memurlar çalışmaya başlamışlardır. Ocaklarda doğru ve sağlam madenin çıkarılması adına bir ustabaşı ile sayıları iki ila on üç arasında değişen ve farklı pozisyonlarda çalışan ustalar da görev almıştır. Aylık beş yüz otuz ile yedi yüz elli kuruş arasında değişen maaşla çalışan ustabaşı ile ayda üç yüz kuruş kazanan ustalar genellikle

gayrimüslim tebaadan ileri gelmiştir. İlgili belgelerde ustalar ile alakalı *mâh-ı mezûrda Rum ustalarının icâb eden yevmiyeleriyle ta'yînât babâlarının mîkdârı...* ifadeler geçmekte olup onların Rum milletinden ileri geldiği beyan edilmiştir (BOA, HH.d, 19135). Ay içerisinde göreve iştirak etmeyen ustabaşı veya ustaların aylıkları kesilmiştir. Örneğin, *Ustabaşı mersûm mâh-ı mezûrda memleketi tarafına sılâya ruhsat verilerek gitmiş olduğundan zârde murakkam yedi yüz elli gurus mâh-ı mezûrda verilmemek üzere tenzîl kılınmış olmağla şerh verildi* ifadeleri ile Mayıs 1852'de başka bir bölgeye giden ustabaşının aylığının ödenmemiş olduğu anlaşılmaktadır (BOA, HH.d, 15592). Ustabaşı ve ustalar genellikle yeni kuyuların açılmasında olası bir iş kazasının önüne geçilmesi hususunda önemli rol oynamışlardır. Bilhassa yeni kuyuların açılması ve çıkarılacak madene engel teşkil edecek büyük kayaların parçalanması hususunda kullanılan barutun kullanımı ve yerleştirilecek yerin tespiti bu konuda ziyadesiyle önem arz etmiştir. Ustalar madenin çıkarılması sürecinde barutla patlatılan taşların daha kolay yerinden oynatılabilmesi hususunda yağdan istifade etmişlerdir. Yağ ve barutun desteği yanında son aşama olarak da taşları parçalamak için kullanılan ve iki ucu sivri olan, *taşçı kazması* olarak da tabir edilen *külüinkü* kullanmışlardır.

E. Demirci

Maden ocağında açılan kuyuların sağlam ve güvenli hale getirilmesi ve olası iş kazalarının önüne geçilebilmesi adına madende demirci istihdam edilmiştir. Demir, çelik ve ağaç gibi malzemeleri kullanan demirci, madende her türlü tamir ve tadilat işlerinden sorumlu olmuştur. Madende zırnıhın çıkarılması hususunda ustabaşı ile müşterek çalışan demirci ilk etapta kırk kuruş maaşla çalışmış, akabinde peyderpey altmış, yetmiş ve seksen kuruş almıştır (BOA, HH.d, 15896; BOA, HH.d, 16646; BOA, HH.d, 18040). Demircinin Müslüman mı yoksa gayrimüslim mi olduğuna dair net bir bilgi bulunmamaktadır.

F. Lağımçı, Rençber ve Amele

1848 yılında açılışı gerçekleştirilen madenin genişleme, tadilat ve tamirat işlemlerinin yapılması hususunda lağımçı, rençber ve ameleye ihtiyaç duyulmuştur. Bu anlamda, Haziran 1849'da madene çok sayıda mezkûr görevli intikal etmiş olup yeni kuyuların açılması ve kazılması hususunda otuz kuruş mukabilinde 5 gün çalışan 27 lağımçı görevlendirilmiştir. Lağımçıların çıkarmış oldukları enkaz ve madenlerin taşınmasını da 30 kuruş mukabilinde 2.5 gün ile 26 rençber üstlenmiştir. Temmuz 1849'da ise madende çalışan 30 lağımçı otuz kuruş mukabilinde 5 gün çalışmıştır. 2.5 gün çalışan 28 rençber ise otuz kuruş karşılığında çalışmıştır. Lağımçı ve rençber taifesinin ötesinde maden ile alakalı vuku bulan durumlarda ise yevmiyeli amele çalışmıştır. Örneğin, Eylül 1850'de altı ustanın emrinde *mağarada işleyen ameleğânın* ifadeleri ile 425 amele iki buçuk kuruş karşılığında 1 gün çalışmışlardır. İhtiyaca binaen *zırnıh tefrîk edenlerin yevmiyeleri* ifadeleri ile madenlerin ayrıştırılmasında çalıştırılan ameleler, 1849-1857 yılları arasında bilfiil madende görev yapmış ve iki ile beş kuruş arasında değişen günlük ücret ile çalışmıştır (Bkz, Tablo 1).

G. Zabtiyegân

Madende çıkarılan zırnıhın ve görev yapan çalışanların güvenliği zabtiyegân taifesi tarafından sağlanmıştır. Kasım 1849'dan itibaren zırnıh madenine altmış kuruş maaşla bir güvenlik görevlisi atanmıştır (BOA, HH.d, 15587). Zabtiyegân, Mayıs 1851'den sonra yirmi kuruş zamlı seksen kuruş almıştır. 1851 Ağustos'una değin tek kişi ile yürütülen asayişî sağlama görevi yeni ocakların açılması ve ocağın artan işlerine bağlı olarak sayı üçe çıkarılmıştır. Bu sayı iki ay gibi kısa bir süre içinde ikiye düşmüş olsa da Kasım 1853'te dörde, Aralık 1856'dan sonra ise beşe yükselmiştir. Bu vazifeyi üstlenen kişiler madenin bekası ve gayrimüslim ustaların olası vukuatlarına karşı bölgede yaşayan Müslüman ahaliden seçilmiştir (BOA, HH.d, 16712; BOA, HH.d, 16638).

Tablo 1

1849-1857 Yılları Arası Hakkâri Sancağı Zırnıh Maden Ocağında Çalışan Personel Sayısı ve Maaşları

Tarih	Memur-Müdür	Serkâr	Zabtiyegân Maaş	Sayı	Demirci	Kâtip	Usta-Ustabaşı Maaş	Sayı	Lağımçı/Rençber/Amele Maaş	Sayı
Mart 1849	-	400	-	-	40	-	-	--	-	-
Nisan 1849	-	400	-	-	40	-	-	-	-	-
Mayıs 1849	-	400	-	-	40	-	-	-	-	-
Haziran 1849	-	400	-	-	60	-	-	-	6000	56
Temmuz 1849	-	400	-	-	60	-	-	-	8100	68
Ağustos 1849	1000	400	-	-	60	250	-	-	740	52
Eylül 1849	1000	400	-	-	60	250	-	-	410	20
Ekim 1849	1000	400	-	-	60	250	-	-	460	17
Kasım 1849	1000	400	60	1	60	250	-	-	473	24
Aralık 1849	1000	400	60	1	60	250	-	-	510	4
Ocak 1850	1000	400	60	1	60	250	-	-	450	3
Şubat 1850	-	-	-	-	-	-	-	-	2890	9
Mart 1850	1000	400	60	1	60	250	-	-	1572	51
Nisan 1850	1000	400	60	1	60	250	-	-	1560	26
Mayıs 1850	1000	400	60	1	60	250	-	-	1772	131
Haziran 1850	1000	400	60	1	60	250	-	-	2310	196
Temmuz 1850	1000	400	60	1	60	250	-	-	1640	6
Ağustos 1850	1000	400	60	1	60	250	-	-	2024	311
Eylül 1850	1000	400	60	1	60	250	2107	6	1062	425
Ekim 1850	1000	400	60	1	60	250	2580	8	675	270
Kasım 1850	1000	400	60	1	60	-	2580	8	475	190
Aralık 1850	1000	400	60	1	70	-	2580	8	530	212
Ocak 1851	1000	400	60	1	70	-	2580	8	820	328
Şubat 1851	1000	400	60	1	70	-	2580	8	665	266
Mart 1851	1000	400	60	1	70	-	2175	7	-	-
Nisan 1851	1000	400	60	1	70	-	2025	7	362	145
Mayıs 1851	1000	400	80	1	70	-	2025	7	462	185
Haziran 1851	1000	400	80	1	70	-	2025	6	480	192
Temmuz 1851	1000	400	80	1	70	-	2280	8	530	212
Ağustos 1851	1000	400	80	1	70	-	2525	8	462	185
Eylül 1851	1000	400	240	3	70	-	1695	6	455	182
Ekim 1851	1000	400	240	3	70	-	1695	6	702	281
Aralık 1851	1000	400	240	3	70	-	1950	7	487	195
Ocak 1852	1000	400	240	3	70	-	1950	7	455	182
Şubat 1852	1000	400	240	3	70	-	1950	9	625	184
Mart 1852	1000	400	240	3	70	-	1950	7	535	214
Nisan 1852	1000	400	240	3	70	-	1950	7	480	192
Mayıs 1852	1000	400	240	3	70	-	1770	5	558	188
Temmuz 1852	1000	400	240	3	70	-	3225	13	582	149
Ağustos 1852	1000	400	240	3	70	-	3570	11	576	192
Eylül 1852	1000	400	240	3	70	-	3210	11	425	135
Ekim 1852	1000	400	240	3	70	-	3060	11	435	145
Kasım 1852	1000	400	240	3	70	-	3230	11	432	173
Aralık 1852	1000	400	160	2	70	-	3230	11	522	174
Ocak 1853	1000	400	160	2	70	-	3570	11	588	196
Şubat 1853	1000	400	160	2	70	-	3570	11	579	193
Mart 1853	1000	400	160	2	70	-	3570	11	576	192
Nisan 1853	1000	400	240	3	70	-	3570	11	495	165
Mayıs 1853	1000	400	240	3	70	-	3570	11	536	178
Haziran 1853	1000	400	240	3	70	-	3570	11	615	301
Temmuz 1853	1000	400	240	3	70	-	3570	11	486	162

Ağustos 1853	1000	400	240	3	70	-	3570	11	486	162
Eylül 1853	1000	400	240	3	70	-	3570	11	444	148
Kasım 1853	1000	400	320	4	70	-	3900	12	750	250
Aralık 1853	1000	400	320	4	80	-	2680	4	718	206
Ocak 1854	1000	400	320	4	80	-	2150	3	753	251
Şubat 1854	1000	400	320	4	80	-	3920	10	605	205
Mart 1854	1000	400	320	4	80	-	4100	12	363	121
Ağustos 1854	1000	400	320	4	80	-	3930	10	800	300
Eylül 1854	1000	400	320	4	80	-	3930	10	480	120
Kasım 1856	500	-	320	4	80	-	3590	9	840	210
Aralık 1856	500	500	400	5	80	-	3170	9	1600	40
Şubat 1857	500	500	400	5	80	-	4033	11	-	-
Mart 1857	-	500	400	5	80	-	3260	8	1536	384
Toplam	55500	2510	10300	133	4250	3500	1332	408	57953	9954
		0					90			
Toplam Maaş										
289893										
Toplam Personel Sayısı										
10615										

IV. Maden Giderleri

A. Personel, Tüketim ve Teçhizat Giderleri

Zırnıh maden ocağının faaliyetlerine başlamasıyla birlikte maden müdürü uhdesinden muntazam gelir-gider cetvelleri hazırlanmaya başlanmıştır. Bu cetvellerin içerisinde madende çalışan personel sayısı, bu personellerin maaşları ve tüketim giderleri, zırnıh madeninin çıkarılmasında kullanılan teçhizat ve yeni kuyuların açılması için yapılan kazı faaliyetlerine ilişkin bilgiler yer almıştır. Madende görev alan lağımçı, rençber ve amele, çalışanlar arasında en fazla sayıya sahip kişiler olmuştur. 1849-1857 yılları arası madende 9954 lağımçı, rençber ve amele çalışmıştır. Bu grupun yekûn maaşı elli yedi bin dokuz yüz elli üç kuruş olmuştur. Doğal olarak ocakta yeni kuyuların açılması ve açılan bu kuyulardan çıkan madenlerin taşınması ilgili sayıyı etkilemiştir. İlgili meslek gruplarını ustabaşı ve ustalar takip etmiştir. Eylül 1850 ile Mart 1857 arası madende 408 ustabaşı ve usta çalışmıştır. Bu mesleğe haiz kişilerin tamamının Rum asıllı olduğu saptanmıştır ve yekûn maaşları yüz otuz üç bin dokuz yüz doksan kuruş olmuştur. Ustabaşı ve ustadan sonra madende en fazla gidere sahip meslek memur-müdür olmuştur. 1849-1858 yılları arası madende görev alan dört müdür toplamda elli beş bin beş yüz kuruş maaş almıştır. Müdürü yirmi beş bin yüz kuruş ile serkâr, on bin üç yüz kuruş ile zabtiyegân, dört bin iki yüz elli kuruş ile demirci, üç bin beş yüz kuruş ile kâtip takip etmiştir. Madendeki 10615 çalışan, toplam iki yüz seksen dokuz bin sekiz yüz doksan üç kuruş almıştır. 10615 personel içerisinde 661 personel tüketim desteği almıştır. Toplam tüketim giderleri ise yirmi sekiz bin iki yüz on kuruş olmuştur. Müdür, serkâr, zabtiyegân, demirci, kâtip ve ustabaşı ve ustanın faydalandığı tüketim desteğinin en yüksek olduğu tarih Haziran 1853, en düşüğü ise 1849 yılının ağustos, eylül ve ekim ayları olmuştur.

Personel ve tüketim giderlerinin yanında maden mağaralarında yeni kazıların yapılması, madenin çıkarılması ve çıkarılan madenin ayrıştırılması gibi hususlara ait giderler ise 1849-1853 yılları arasında yüz elli üç bin on yedi kuruş olmuştur. Madenin çıkarılması hususunda en çok kullanılan teçhizat yirmi altı bin dokuz yüz seksen üç kuruş ile yağ olmuştur. Yağı, on bir bin üç yüz otuz beş kuruş ile barut, altı bin seksen beş kuruş ile demir, üç bin yüz yirmi dört kuruş ile sepet, yedi yüz altmış dokuz kuruş ile çelik takip etmiştir. Teçhizat giderleri toplam kırk sekiz bin iki yüz doksan beş kuruş ile personel maaşından sonra en fazla gidere sahip ikinci kalem olmuştur.

Tablo 2

1848-1857 Yılları Arası Hakkâri Sancağındaki Zırnıh Maden Ocağına Ait Tüketim, Teçhizat ve Taşıma Giderleri

Tarih	Madende Çalışan Personele Ait Tüketim Giderleri		Madende Kullanılan Teçhizat ve Taşıma Giderleri				
	Günlük Tüketim	Çelik	Yağ	Demir	Barut	Sepet	Kazı, Nakliye ve
	[Ekmek-Et-Arpa-Yağ]						Diğer Giderler
1 Aralık 1848				13010			
1 Ocak 1849				1632			
1 Şubat 1849				2440			
Mart 1849	-	-	225	60	-	45	1293
Nisan 1849	-	-	225	-	-	50	1387
Mayıs 1849	-	-	250	72	-	50	1579
Haziran 1849	-	-	225	60	-	50	1385
Temmuz 1849	-	-	180	48	-	50	1273
Ağustos 1849	123	-	225	75	67	60	7068
Eylül 1849	123	-	225	75	97	60	1640
Ekim 1849	123	-	400	75	130	48	1522
Kasım 1849	575	12	300	75	195	48	1486
Aralık 1849	204	12	250	50	190	45	2145
Ocak 1850	184	-	250	75	-	39	1548
Şubat 1850	-	-	-	-	-	-	1770
Mart 1850	369	24	400	150	250	-	1678
Nisan 1850	369	24	250	75	195	25	2912
Mayıs 1850	369	6	307	142	250	45	1199
Haziran 1850	369	-	337	130	-	49	1643
Temmuz 1850	369	6	322	137	250	45	1427
Ağustos 1850	307	6	382	165	250	45	2453
Eylül 1850	492	9	655	132	300	114	3229
Ekim 1850	444	3	426	40	275	45	1674
Kasım 1850	383	6	337	25	275	49	1638
Aralık 1850	395	12	483	110	351	52	1169
Ocak 1851	395	9	542	90	253	72	1886
Şubat 1851	358	5	495	125	264	60	1990
Mart 1851	339	-	193	55	-	48	2994
Nisan 1851	328	12	487	110	198	48	2222
Mayıs 1851	339	18	503	90	264	64	2586
Haziran 1851	328	24	487	140	253	52	2739
Temmuz 1851	339	36	502	175	275	56	1910
Ağustos 1851	395	24	503	120	286	52	5658
Eylül 1851	325	24	460	125	331	54	2045
Ekim 1851	341	30	476	160	333	60	2562
Aralık 1851	348	36	570	130	327	60	3717
Ocak 1852	348	24	565	150	310	60	3092
Şubat 1852	319	18	525	130	322	56	2567
Mart 1852	452	30	465	140	327	55	2177
Nisan 1852	458	36	450	160	322	50	1972
Mayıs 1852	354	54	465	115	304	54	1648
Temmuz 1852	630	36	502	160	322	45	3810
Ağustos 1852	745	18	542	130	353	52	1875
Eylül 1852	665	12	387	70	143	57	2061
Ekim 1852	665	6	657	102	220	54	2771
Kasım 1852	665	6	450	100	200	51	2748
Aralık 1852	687	6	657	100	220	55	2899
Ocak 1853	687	12	515	80	231	79	2468

Şubat 1853	611	6	445	85	198	62	2170
Mart 1853	823	12	460	90	209	52	2461
Nisan 1853	665	8	465	100	198	45	2354
Mayıs 1853	687	12	485	80	242	52	2709
Haziran 1853	935	6	485	95	188	53	1866
Temmuz 1853	663	6	462	75	110	51	1411
Ağustos 1853	590	3	440	75	110	30	1906
Eylül 1853	582	3	400	45	33	15	1096
Kasım 1853	692	6	520	160	253	79	1837
Aralık 1853	691	18	507	75	165	45	3476
Ocak 1854	876	6	532	80	198	60	3797
Şubat 1854	624	9	490	60	154	45	1550
Mart 1854	691	6	400	50	33	60	475
Ağustos 1854	711	12	448	120	110	-	1194
Eylül 1854	687	18	442	242	-	-	1340
Kasım 1856	640	12	480	-	-	-	432
Aralık 1856	341	24	580	75	-	50	1288
Şubat 1857	859	6	40	50	-	50	581
Mart 1857	634	-	850	-	-	67	477
Toplam	28710	769	26983	6085	11334	3124	153017

V. Ocağın Mali Analizi

Ocağın Aralık 1848’de hizmete açılması ile ocakta çıkarılan zırnıh madeni bölge idarecileri tarafından farklı yerlere satılmaya başlanmıştır. Maden, ocakların bir yıl süreyle Habiron’a emaneten verilmesinden sonra bölge yöneticilerinin eline bırakılmış, Gümüşhaneli madenciler ile imzalanan kontratta geçen *kantarını beşer yüz kuruş fiyat ile müşârun-ileyh İzâet Paşa hazretleri tarafından ber-vech-i kontrat mersûm Şiran Bazergân’a fîrûbt olunmuş* ifadesinden de anlaşılacağı üzere kantarı beş yüz kuruştan satılmıştır (BOA, HH.d, 16708; BOA, HH.d, 16706). Kantarı beş yüz kuruştan satılan zırnıhın miktarı ise bölgenin içinde bulunduğu mevsim koşullarına göre değişiklik göstermiştir. Örneğin Mart 1851’de maden ocağında eriyen karlar neticesinde su baskını yaşanmış ve bir hafta boyunca maden kapalı kalmıştır. Bu durumu maden müdürü *zırnıh çıkmaz olup ucu dahi nihâyet bir taşta dayanarak suyu da ziyâdeleşmiş idiğünden bafr ve i’ mâli güçleşmiş olmağla...* ifadeleri ile bölge yöneticilerine bildirmiştir (BOA, HH.d, 16708). Tüm bu bilgiler ışığında 1848-1857 yılları arası en fazla madenin elde edildiği ay 63 kantar ile Aralık 1851 olmuştur. Aralık ayını 62 kantar ile 1851 yılının ayı takip etmiştir. Madenden en az zırnıh elde edilen dönem ise 8 kantar ile Mart 1854 ile Ağustos 1854 olmuştur. 1848-1857 yılları arasında toplam 2261 kantar zırnıh çıkarılmış ve bir milyon yüz on üç bin beş yüz kuruşa satılmıştır. Buna karşılık ilgili yıl diliminde beş yüz on dokuz bin dokuz yüz on beş kuruş maden gideri olmuştur. Maden giderleri civar bölgelerden tahsil edilen cizye vergileri gibi gelirlerden karşılanmıştır. Örneğin, Mayıs 1852’ye ait yedi bin otuz iki kuruşluk giderin iki bin dört yüz beş kuruşu İmadiye kazası cizyesinden, geriye kalan dört bin altı yüz yirmi altı kuruşu ise Kotur kazasından karşılanmıştır (BOA, HH.d, 15592).

Tablo 3

1848-1857 Yılları Arası Hakkâri Sancağında Bulunan Zırnıh Madenine Ait Gelir-Gider Bilançosu

Defterin Künyesi	Tarih	Gelir (Kuruş)	Gider (Kuruş)	Fiyat (Kuruş)	Çıkarılan Miktar (Kantar)
16708	1 Aralık 1848	27500	13010	500	55
16708	1 Ocak 1849	11500	1632	500	23
16708	1 Şubat 1849	18000	2440	500	36
15896	Mart 1849	12500	2063	500	25
15878	Nisan 1849	14500	2102	500	29
15876	Mayıs 1849	18000	2391	500	36
15893	Haziran 1849	17000	8180	500	34

15875	Temmuz 1849	11000	10111	500	22
16708	Ağustos 1849	8500	10068	500	17
15873	Eylül 1849	19000	4340	500	38
15877	Ekim 1849	15500	4468	500	31
15872	Kasım 1849	18000	4934	500	36
15594	Aralık 1849	20000	5172	500	40
16713	Ocak 1850	15000	4316	500	30
16708	Şubat 1850	9000	4660	500	18
16701	Mart 1850	12000	6213	500	24
15600	Nisan 1850	7500	7180	500	15
15599	Mayıs 1850	10500	5860	500	21
15598	Haziran 1850	17000	6608	500	34
15597	Temmuz 1850	14000	5966	500	28
15596	Ağustos 1850	14000	7402	500	28
15595	Eylül 1850	21500	9870	500	43
16702	Ekim 1850	15000	7932	500	30
16703	Kasım 1850	13500	7288	500	27
16704	Aralık 1850	13000	7212	500	26
15587	Ocak 1851	20000	8177	500	40
16705	Şubat 1851	21000	8072	500	42
15899	Mart 1851	18500	7334	500	37
15900	Nisan 1851	20500	7322	500	41
16101	Mayıs 1851	23000	7901	500	46
15897	Haziran 1851	26500	8078	500	53
15898	Temmuz 1851	31000	7653	500	62
16102	Ağustos 1851	16500	11575	500	33
16710	Eylül 1851	17500	7224	500	35
16711	Ekim 1851	27500	8069	500	55
16712	Aralık 1851	31500	9335	500	63
15892	Ocak 1852	23500	8664	500	47
15891	Şubat 1852	22500	8222	500	45
15591	Mart 1852	17000	7841	500	34
15593	Nisan 1852	14000	7588	500	28
15592	Mayıs 1852	17000	7032	500	34
18629	Temmuz 1852	15500	11022	500	31
18630	Ağustos 1852	17000	9571	500	34
18625	Eylül 1852	16500	8740	500	33
18633	Ekim 1852	22500	9680	500	45
18634	Kasım 1852	22500	9592	500	45
18624	Aralık 1852	24000	10006	500	48
18626	Ocak 1853	20000	9860	500	40
18627	Şubat 1853	16500	9356	500	33
18631	Mart 1853	21000	9883	500	42
16634	Nisan 1853	23500	9610	500	47
18632	Mayıs 1853	20500	10083	500	41
16643	Haziran 1853	18000	9523	500	36
16642	Temmuz 1853	10000	8544	500	20
16645	Ağustos 1853	14000	8920	500	28
16644	Eylül 1853	9500	7898	500	19
16646	Kasım 1853	13500	9987	500	27
20232	Aralık 1853	16500	10175	500	33
18039	Ocak 1854	16500	10252	500	33
20233	Şubat 1854	11500	9257	500	23
20228	Mart 1854	4000	7978	500	8
20229	Ağustos 1854	4000	9125	500	8
20230	Eylül 1854	6500	8939	500	13

20231	Kasım 1856	10000	6894	500	20
19135	Aralık 1856	20000	8608	500	40
16638	Şubat 1857	9000	7099	500	18
18040	Mart 1857	27500	7804	500	55
Toplam	67 Ay	1130500	519915	-	2261

Sonuç

Kuşkusuz modern devletin temeli denetim ve asayişten geçmektedir. Osmanlı Devleti de sahip olduğu topraklar üzerinde belirli oranda asayiş ve denetim sağlamaya çalışmış ve bununla alakalı çeşitli politikalar oluşturarak imparatorluğun uç noktalarına kadar varlığını hissettirmeye çalışmıştır. 1548 yılında Osmanlı topraklarına katılan Hakkâri de İran ile Türk toprakları arasında transit bir bölge olarak ön plana çıkmış ve payitaht, burada denetimin ve asayişin sağlanabilmesi adına yerel güçleri doğrudan desteklemeyi uygun görmüştür. Bilhassa işbu çalışmanın ana unsurunu oluşturan ve Hakkâri’de ziyadesiyle var olan madenlerin keşfedilmesi ile beraber bu bölgenin ehemmiyeti artmış ve bölgede Osmanlı hakimiyeti pekiştirilmeye çalışılmıştır. Aralarında kükürt, kurşun ve tebeşir gibi madenlerin bulunduğu ocakların yanında bölgede *memnu meta* olarak bilinen zırnıhın varlığına dair bilgilerin ortaya çıkması yalnızca Türklerin değil İranlıların da dikkatini çekmiş ve buraya yönelik müstakil seferler düzenlenmiştir. Zırnıh madeninin çok geniş bir alanda kullanılması ve nadir rastlanan bir tabii kaynak olması Nasturiler aracılığıyla Avrupalı güçler de bölgeye ilgi duymaya başlamış, başta Almanlar olmak üzere çeşitli devletler bölgeye göndermiş oldukları araştırmacılar vasıtasıyla var olan madenin kalitesini, miktarını ve haritasını çıkarmaya çaba sarf etmemiş, aynı zamanda bölgenin stratejik konumunu, arkeolojik miras araştırmasını ve etnik-siyasi yapısını da kendi emelleri doğrultusunda incelemeye çaba sarf etmişlerdir. Dolayısıyla Hakkâri yalnızca sahip olduğu coğrafi konum özelinde değil, aynı zamanda haiz olduğu madenler sayesinde “Emperyal Güçler”in oyun sahası hâline gelmiştir. Hatta Osmanlı Devleti tarafından Girit’e sürülen Nurullah Bey örneğinde görüldüğü üzere, başından beri bölge otoritesine sahip yerel güçler, istisnai durumlarda meseleye dâhil olarak farklı politikalar izlemeye ve kendi çıkarlarını devlet çıkarlarının önüne koymaya teşebbüs etmişlerdir fakat Osmanlı Devleti, olası bir isyanın getireceği düzensizliği ön görerek meseleyi kalıcı bir şekilde bertaraf etme yoluna gitmiştir. Her ne kadar işbu çalışma Hakkâri’de var olan zırnıh madeninin çıkarılma sürecini konu almış olsa da bazı belgelerde göze çarptığı üzere bölgedeki devlet görevlilerinin maden ile alakalı derin ve hatırı sayılır derecede bilgi sahibi olduğu görülmüş ve daha da önemlisi, madenin dünyada nerede satılacağı ve kantarının ne kadar edeceği hususu merkeze bildirilerek devletin buradaki denetimleri sıkılaştırması talebinde bulunulmuştur. Bu talebi müspet hâle getirebilmek için devletten bölgeye ivedilikle yatırım sağlaması ve mümkün olduğu takdirde ocağın dünyadaki emsalleri ile denk bir altyapının bölgeye kurulması ricasında bulunulmuştur.

Yukarıda da değinildiği üzere işbu zırnıh madeninin elde edilmesinde Rum milletinden ileri gelen ustabaşlarının rolü büyüktür. Her ne kadar Hakkâri, sahip olduğu çok kültürlü yapısı ile uzun yıllar boyunca sakin bir şekilde varlığını devam ettirmişse de Almanların ve İngilizlerin, göndermiş oldukları araştırmacılar vasıtasıyla Nasturi halkını bölge halkından ayırmaya çalıştıkları ve hatta onlara gerekli şartları sağlayarak isyana teşvik ettikleri aşîkârdır. Bu bilgi ışığında madendeki ustabaşlarının muhtemelen buraya gelen araştırmacılar ile yakın ilişkiler içerisinde oldukları ve kendilerini bilgilendirdikleri düşünülmüştür; zira Ustabaşı Kerakin’in madenden ayrılan kâtibin eksikliğini fırsat bilerek ocaktaki cevherleri almak suretiyle kendi zimmetine geçirmesi ve bu cevherlerin akıbetinin bilinmemesi bu durumu doğrular niteliktedir. Nitekim Hakkâri’de çıkartılan zırnıhın Osmanlı’da işlenememesi Kerakin’in zimmetine geçirmiş olduğu madenleri Batılılara satmış olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Doğal olarak Batılı devletlerde Hakkâri’nin iç işlerine karışabilmek için kendileri adına gerekli fırsatı buldukları söylenebilir.

Son olarak arşivlerden elde edilen *hazîne-i celîlece istifâde şöyle dursun mesârifâtını bile kurtaramadığından* ifadeleri ile Osmanlı Devleti'nin maden çıkarmayı kârlı bir iş olarak görmemiş olduğu ileri sürülebilse de sürecin tam manasıyla bu şekilde tezahür etmediği kanaatimizce kuvvetle muhtemeldir. Avrupalı devletlerin Hakkâri'de varlıklarını günden güne hissettirmiş olmaları ve Nasturilerin tümüyle kendi taraflarına geçmeleri, bölgedeki siyasi denetimini zorlaştırmıştır. Bu husus, Nasturilerin bölgedeki muhtelif taleplerinin İngiliz ve Amerikan çıkarlarıyla örtüşmesiyle ilgilidir. Öte yandan payitaht, Osmanlı-İran-Hakkâri Emirliği arasındaki tartışmalı olan madem meselesi ise ayrı bir konu olarak gündemdeki yerini muhafaza etmiştir. Payitahta olası bir sıkıntının önüne geçebilmek için buradaki maden çalışmalarına son vermeyi uygun görmüştür.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafî Divân-ı Hümayûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d). 10; 14; 47; 49; 59.
- BOA. Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d). 16706; 16708; 15896; 15876; 15893; 15875; 15873; 15874; 15872; 15594; 16713; 16701; 15600; 15599; 15598; 15597; 15877; 15878; 15596; 15595; 16702; 16703; 16704; 15587; 16705; 15899; 15900; 16101; 16647; 16636; 15897; 15898; 15874; 16102; 16711; 16712; 15892; 15891; 15591; 15593; 15592; 18629; 18628; 18630; 18625; 18633; 18634; 18624; 18626; 18627; 18631; 16634; 16635; 18632; 16643; 16642; 16645; 16644; 16646; 20232; 18039; 20233; 20228; 20229; 20230; 20231; 22381; 19135; 16638; 18040.
- BOA. Hatt-ı Hümayun (HAT). 770/36176; 457/22544; 810/37204; 794/36840.
- BOA. Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT. MVL). 39/97.
- BOA. Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT. NZD). 34/47.
- BOA. Amedi Kalemi Evrakı (A.AMD). 29/88.
- BOA. İrade, Meclis-i Vala (İ.MVL). 194/5923; 200-6308.
- BOA. Yıldız, Perakende Evrakı, Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ). 46/138.
- BOA. Cevdet, Dahiliye (C.DH). 174/8670.
- BOA. Haritalar (HRT). 0445.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

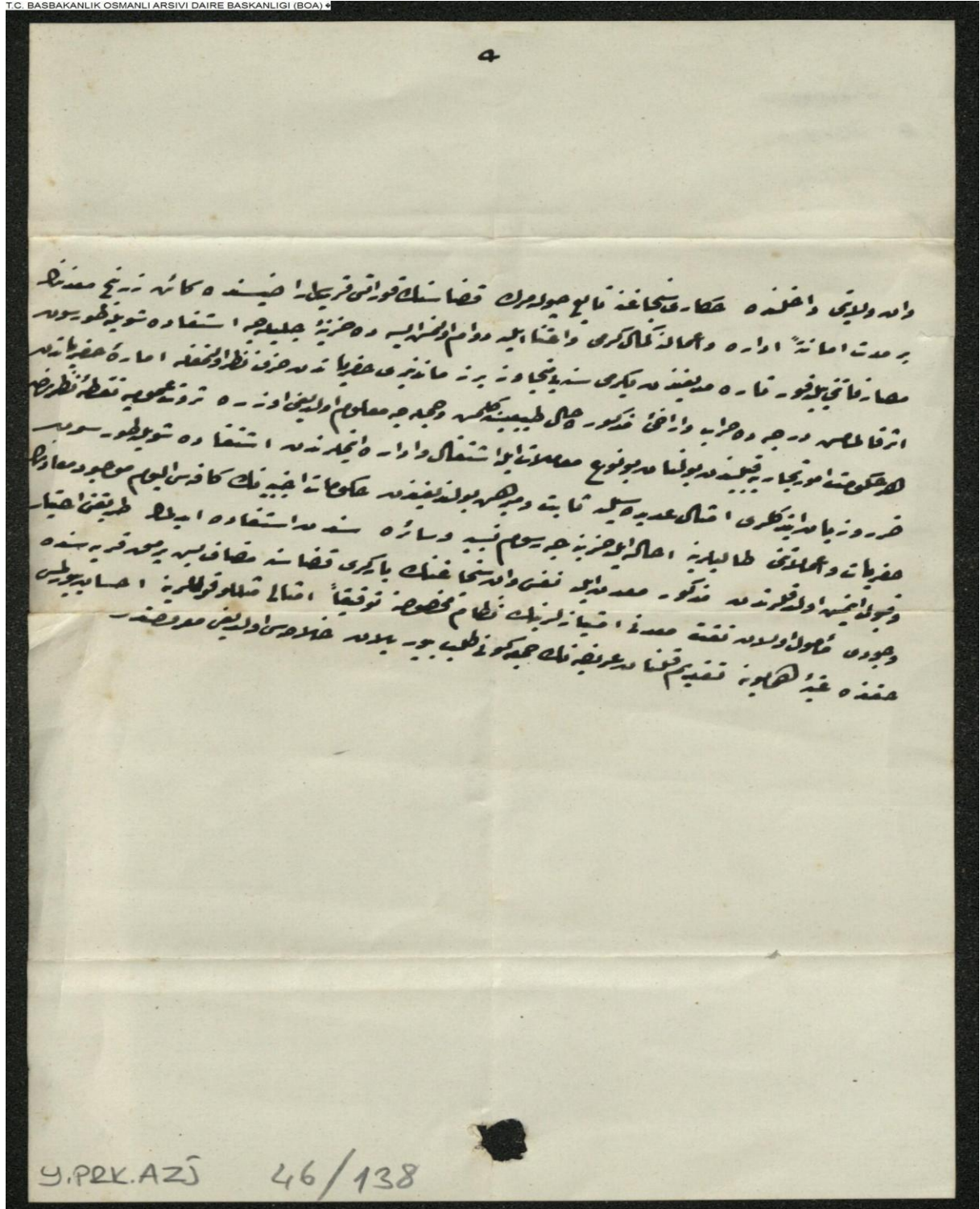
- Akın, İ. (2019). *Hakkâri beyliği (1130-1849)* (Tez No. 979525) [Yüksek lisans tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Altunbay, M. (1998). *15-18. Yüzyıllar arasında Osmanlı Devleti'nde madenler ve madencilik* (Tez No. 86259) [Yüksek lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Arıkan, Z. (1991). Osmanlı İmparatorluğu'nda ihracı yasak olan mallar (memnu meta). İçinde *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (ss. 279-306) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Bayartan, M. (2018). 19. yüzyılda Osmanlı madenlerinin coğrafi dağılışı. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 10(1), 138-155.
- Belli, O. (2008). Van Gölü'nün güneyi ile Hakkâri bölgesinde işletilen maden kaynakları. İçinde O. Belli (Ed). *III. uluslararası Van Gölü havzası sempozyum bildirileri* (ss. 91-107). İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Çağatay, N. (1943). Osmanlı İmparatorluğu'nda maden işletme hukuku. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2(1), 118-126.

- Dalyan, G. M. (2012). *19. yüzyılda Amerikalı misyonerlerin Hakkâri günlüğü (1830-1870)*. Öncü Basımevi.
- Demirtaş, M. (2016). 19. yüzyılın ikinci yarısında Hakkâri sancağında demografik durum. İçinde Y. Kaplan, M. Adıyaman, M. X. Sadinî (Eds.). *Uluslararası tarihte Hakkâri sempozyumu bildirileri* (ss. 163-183). Hakkâri Üniversitesi Yayınları.
- Doğan, C. (2010). 1843-1846 Nasturi olayları ve Bedirhan Bey. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (22), 1-18.
- Erdoğan, S. (2023). Çölemerik rüştiye mektebi. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 19(37), 311-347.
- Gencer, F. (2015). 19. yüzyılın başlarında Hakkâri sancağına dair bazı tespitler. *Tarih Okulu Dergisi*, 8(33), 409-431.
- Gencer, F. (2021). Merkezîleşme politikaları sürecinde yurtluk-ocaklık sisteminin değişimi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30(49), 75-96. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000484
- Grant, A. (2015). *Nasturiler ya da kayıp kabileler* (H. İlhan, Çev.). Avesta Yayınevi.
- Hakan, S. (2011). *Osmanlı arşiv belgelerinde Kürtler ve Kürt direnişleri (1817-1867)*. Doz Yayınları.
- İnalçık, H. (2010). *Devlet-i Âliyye I. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*.
- Kaplan, Y. (2015). Hakkâri tarihi. İçinde F. Alaeddinoğlu, M. Mercan, M. Top, Y. Kaplan, M. Adıyaman, E. Yıldırım & H. Yalçın (Haz.). *Hakkâri* (ss. 19-41). Hakkâri Valiliği.
- Korkmaz, E. (2021). *1914-1924 yılları arasında Hakkâri’de Nasturi olayları-sosyo-politik bir analiz*. Peywend Yayınları.
- Kuş, A. & Alan, G. (2020). Ainsworth’un izlenimlerinde 19. yüzyılda Hakkâri ve çevresi. İçinde S. Koçaslan (Haz.). *Cumhuriyet Devri’nin bir serhat vilayeti Hakkâri uluslararası sempozyum bildirileri* (ss. 309-339). Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı.
- Mangaltepe, İ. (2008). 19. yüzyıl seyahatnamelerinde Hakkâri. İçinde O. Belli (Ed.), *III. uluslararası Van Gölü havzası sempozyum bildirileri* (ss. 337-349). Hakkâri Üniversitesi Yayınları.
- Oğur, Ö. (2023). *Osmanlı arşiv belgelerine göre Hakkâri siyasi, ekonomik ve kültürel miras (17. ve 18. yüzyıllar)*. İlahiyat Yayınları.
- Özden, Ö. (2016). Cumhuriyet Dönemi Hakkâri bölgesindeki madenler (1923-1980). *Uluslararası tarihte Hakkâri sempozyumu bildirileri* (ss. 323-345). Hakkâri Üniversitesi Yayınları.
- Tekdemir, A. (2009). 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı-İran ihtilafları ve 1821-1823 savaşı. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (4), 77-95.
- Tızlak, F. (1996). 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı maden yatakları. *Belleten*, 60(229), 703-718.
- Ülke, C. (2018). Osmanlı idaresinin Hakkâri’de tesisi. İçinde Y. Kaplan, M. Adıyaman, E. Yıldırım (Eds.). *I. uluslararası Zap Havzası ulema sempozyum bildirileri* (ss. 473-491). Hakkâri Üniversitesi Yayınları.
- Ülke, C. (2022). *19. yüzyılın ilk yarısında Hakkâri’de idari ve sosyal yapı (1800-1850)* (Tez No. 724687) [Doktora tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Yıldız, M. Z. (2016). 19. Yüzyılda Hakkâri’nin idari yapısı. İçinde Y. Kaplan, M. Adıyaman, M. X. Sadinî (Eds.). *Uluslararası tarihte Hakkâri sempozyumu bildirileri* (ss. 183-207). Hakkâri Üniversitesi Yayınları.

Ekler

Ek 1

Zırnıh Maden Ocağının Kapanması ile Alakalı Örnek Belge

Kaynak: (BOA, Y.PRK.AZJ, 46/138)

Ek 2

Ek 'deki Zırnıh Maden Ocağının Kapanması ile Alakalı Örnek Belgenin Transkripsiyonu

1. Van vilâyeti dâhilinde Hakkâri sancağına tâbi' Çölemerik kazâsının Kuranis? karyesi arâzisinde kâin zırnıh ma'deninin
2. bir müddet emâneten idâre ve i'mâline kemâl-i germî ve i'tinâ ile devam olunmuş ise de hazîne-i celîlece istifâde şöyle dursun
3. mesârifâtını bile kurtaramadığından yirmi seneyi mütecâviz bir zamandan beri hafriyyâtta sarf-ı nazar olunmağla emâre-i hafriyyâtta
4. eser kalmamış derecede harâb ve arâzi-i mezkûre hâl-i tâbi'isine gelmiş ve cümlece ma'lûm olduğu üzere servet-i umûmiye nokta-i nazarından
5. her hükümet umûr-ı ticâriye kabîlinden bulunan bu nev' mu'âmelât ile iştigâl ve idâre etmelerinden istifâde şöyle dursun
6. zarar ve ziyân ettikleri emsâl-i adîdesiyle sâbit ve müberhen bulunduğu hükûmât-ı ecnebîyenin kâffesi el-yevm mevcûd ma'âdinin
7. hafriyyât ve i'mâlâtını tâliblerine ihâle ile hazînece rûsûm-ı nisbîye vesâiresinden istifâde edilmek tarîkini ihtiyâr
8. ve kabûl etmiş olduklarından mezkûr ma'den ile nefis-i Van sancağının Bargiri kazâsına muzâf Beşparmak karyesinde
9. vücûdu me'mûl olan neft ma'deni imtiyâzlarının nizâm-ı mahsûsuna tevîkan emsâli misillü kullarına ihsân buyrulması
10. hakkında atebe-i hümayûna takdîm kılınan 'ârîzanın cuma günü taleb buyrulan hülâsası olduğu ma'rûzdur.